

ATASÖZÜ ARAŞTIRMALARINA KATKILAR: DÖRT ATASÖZÜ ÜZERİNE

Nail Tan

• *Doğru ağızda eğri söz eylemez.*

Türk gölge oyunu Karagöz'ün UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası (SOKÜM) Temsilî Listesine alınmasının 10. yılı dolayısıyla UNESCO Türkiye Millî Komisyonunca KTB, Uludağ Üniversitesi Rektörlüğü ve Bursa BB iş birliğiyle 19-20 Aralık 1919 tarihleri arasında Bursa'da düzenlediği "Karagöz'ün Güncel Durumu İstişare Toplantısı" sırasında, ikinci gün Cumalıkızık Köyü ve Karagöz Müzesi gezisinden sonra otele dönerken otobüste yanımda oturan Sivas Divriği halk bilimci M. Sabri Koz, bir söz üzerine dedi ki:

- Rahmetli Çankırılı kayınvalidem, bu gibi durumlar için derdi ki: *"Doğru ağızda eğri söz eylemez!"*

Koronavirüs karantinası günlerinde (16 Mart-1 Haziran 2020) evden çıkmamız yasaklanınca, notlarımızı karıştırırken bu söz de önümüze geldi. Belli başlı içinde en çok söz varlığı barındırdığına inandığımız atasözü sözlüklerinde yer almadığını görünce, sevinerek sözü incelemeye karar verdik. Önce, 8 Nisan 2020 günü M. Sabri Koz ve dolaylı olarak da eşi Şükran Koz'la bir telefon görüşmesi yapıp ayrıntılı bilgi edinmeye çalıştık. Sözü, zaman zaman kullanan Çankırılı kayınvalide Fatma Uykucu, 1998 yılında 80'li yaşlarda vefat etmiş. Fatma Hanım; bu sözü, "etrafına zarar veren kötü huylu kişilerle ilgili bilgilerin sır olarak saklanmayıp başka insanları uyarmak amacıyla çevreye yayılmasının doğru, yerinde bir davranış olduğu" anlamında kullanıyormuş. İlk bakışta atasözü; doğru, dürüst, ahlak sahibi kişilerin yalan, kötü söz söylemeyeceklerini, dedikodu yapmayacaklarını ifade ediyor gibi gözükse de halkın yüklediği mecazi anlam daha önemlidir.

Dinî, tasavvufî kültürümüzde ayıpların, kusurların örtülmesi, görülmemesi başta Mevlânâ, Hacı Bektaş Velî olmak üzere, ulularca tavsiye edilmiş; bu öğüt, atasözleri arasında da yer almıştır. Bazı örnekler:

“Gördüğünü ört, görmediğini söyleme.

İnsan; gördüğü bir şeyi el âleme yaymamalı, görmediği bir şey hakkında fikir yürütmekten de kaçınmalıdır (Albayrak, 2009: 480).”

“Ayıp arayan göz, güzelliği göremez.

Bir işte kusur ve eksik arayan insan, o işin güzel yönlerini göremez (Albayrak, 2009: 206).”

Atasözlerimizde; her durum için farklı değerlendirmeler yapılmış, kanun gibi kesin hükümler konmamıştır. Kusurları, ayıpları görmemek kadar, onları söyleyip ilgilileri uyarmak da erdemli bir davranıştır. İki yoruma, kullanılış şekline bu yaklaşımla bakmamız gerektiğine inanıyoruz.

Atasözü sözlüklerimizde, doğru-eğri zıt kavramlarının yer aldığı, sözümüzü çağrıştıran ancak Fatma Uykucu'nun kullanım amacından farklı bazı özellikleriyle daha karşılaştık. Bazı örnekler:

Doğru eğri bir şey söylemeli. (A. V. Paşa-Duymaz, 2005: 131)

Eğri bacanın dumanı doğru çıkar. (Yurtbaşı, 2013: 163)

Eğri cetvelden doğru çizgi çıkmaz. (Yurtbaşı, 2013: 413)

Eğri mastardan doğru çizgi çıkmaz. (Yurtbaşı, 2013: 494)

Kalem, eğri kesilse de doğru yazar. (Parlatır, 2007: 357)

Eğri gemi, doğru sefer. (Yurtbaşı, 2013: 413)

Eğri özde, doğru söz olmaz. (Parlatır, 2007: 189)

Doğru bilinmeyince eğri bilinmez. (Parlatır, 2007: 189)

İki eğriden bir doğru çıkmaz. (Parlatır, 2007: 311)

Sen doğru ol, eğri belasını bulur. (Yurtbaşı, 2013: 163)

Atasözünü iki anlamıyla sözlüklere alabiliriz: “1. Dürüst, ahlaklı kişiler; yalan, iftira ve dedikodu mahiyetindeki konuşmalar yapmazlar. 2. Topluma zararlı kişiler hakkında insanları uyarmak, onlarla ilgili bilgiler vermek de ahlaki bir davranıştır.”

● **Gençlik saçak otu gibi tez geçiverir.**

Bolulu emekli memur, mahallî halk müziği sanatçısı Hüseyin Aköğretmen'in (2020'de 73 yaşında) 2019 yılında sosyal medyada paylaşıp Geredeli halk bilimci Dr. Abdullah Demirci'nin bize 2020 yılı başında getirdiği bir atasözü. Gençlik döneminin, gelecek yıllar düşünülerek çok iyi değerlendirilmesi gerektiği konusunda insanları uyarıyor. İçindeki “saçak otu” kavramı dolayısıyla

9 Nisan 2020 tarihinde, korona karantinası altında araştırmalarımızı güçl¼kle sürdür¼rken Dr. Demirci vasıtasıyla kaynak kişi Aköğretmen'in bilgisine başvurduk. "Saçak otu"nu Kastamonu merkez ve Araç Kavacık köylerindeki evlerimizden ötüü az çok biliyorduk ama Bolu'da anlam kayması olabilirdi. Sonuç, tahmin ettiğimiz gibi çıktı. Aköğretmen, řu bilgiyi verdi:

Orman bölgesi Bolu'da ahşap ev, konakların çatısı genellikle oluklu kiremit veya dayanıklı tahtalarla kaplıdır. Ilkbaharda karlar eridikten sonra, rüzgâr vasıtasıyla kiremit veya tahta yarıkları, aralarına yerleşen ot tohumları, havaların ısınmasıyla yeşerir. 3,5 cm uzayabilir. Mayıs'ta havaların daha da ısınmasıyla bu saçak otları bir iki günün içinde kurur, kaybolur. Bazen de şiddetli yağmur ve dolu, bu saçak otlarını silip süpürür. Saçak otu; kısa ömrü dolayısıyla atasözlerinde simge / sembol olarak yer almış, mecazi anlam kazanmıştır.

Denizlili emekli Meteoroloji Müdürü Osman Süleme, genel ağda sık sık az duyulmuş atasözü ve deyimleri paylaşmaktadır. 24 Nisan 2020 tarihinde yaptığı paylaşımında, atasözünün Denizli Tavas'ta da kullanıldığını belirtmiştir.

İnsan hayatında gençlik döneminin çok hızlı yaşandığını, bu sebeple gençlikte yararlı işlerle meşgul olunup mesleki, kültürel ve ahlaki meziyetler elde edilmesi gerektiğini belirten başka atasözlerimiz de vardır. Bazı örnekler:

Gençlik uçar kuştur. (Tülbentçi, 1977: 247)

Gençlik uçar kuştur, ihtiyarlık nâçar iştir. (Tülbentçi, 1977: 247)

Gençlik bir kuştur, uçu mu tutamazsın. (Yurtbaşı, 2013: 492)

Gençlik kuş idi tutamadım, ihtiyarlık samur kürk kimseye satamadım. (Üçer, 1998: 86)

Gençlik kuş idi tutamadım, ihtiyarlık tuz yükü kimseye satamadım. (Üçer, 1998: 56)

Gençliğin kıymeti bilinse, ihtiyarlığın şikayeti az olur. (Yurtbaşı, 2013: 492)

Gençliğim geçti kuş gibi, ihtiyarlık geldi kış gibi, dünyayı geçirdim düş gibi. (Albayrak, 2009: 471)

Gençlikte kazanıp ihtiyarlıkta yemeli. (Yurtbaşı, 2013: 492)

Gençlikte para kazan, ihtiyarlıkta kur kazan. (Aksoy, 2013: 287)

Gençlikte taş taşı, kocalıkta ye aşı. (Aksoy, 2013: 287)

Gençlikten kocalığa sağlık saklamalı. (Yurtbaşı, 2013: 287)

Gerede Birinci Avşar köylü Fehmi Bilen'den Dr. Abdullah Demirci'nin 1998 yılında derlediği atasözü ve deyimler içinde de yakın anlamlı bir atasözü bulunmaktadır: *Yaş dediğin seyirtip (koşup) gidiyor.*

Atasözünü řu anlamlarıyla sözlüklere almakta yarar görüyoruz: "Gençlik, hayatın en önemli ve en hızlı yaşanan bölümüdür. Bu dönemde insanlar, hayat-

larının uzun döneminde kullanacakları mesleki, ahlaki bilgi ve değerleri kazanmaya çalışmalıdır.”

● ***Bir fındık bir sofraya kaldırıdır.***

Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğünün Ordu’da düzenlediği 9. Uluslararası Türk Halk Kültürü Kongresi’nin son günündeki kültür gezisi sırasında (23 Kasım 2017); Ünye’de Yaşayan Kültür Müzesini gezerken halk bilimi bölümü mezunu görevli Yücel Özdemir, yörenin önemli gelir kaynağı fındıktan söz ederken dedi ki: “Fındık, yöremiz için çok önemlidir. Bu önemi ifade eden bir atasözümüz de var: *Bir fındık bir sofraya kaldırıdır*. Ünye aile kültüründe fındığın içi yenir, yağı da yemeklerde kullanılır. Kabuğu ise hem ısınma hem de aydınlatmaya yarar. İşte fındık, halk kültüründe bu derecede önemlidir.”

O gün ilginç bulup not aldığımız bu atasözünü Ankara dönüşü atasözü sözlüklerinde arayıp bulamayınca araştırmamızı sürdürdük. Bursa’da 18. Uluslararası Karagöz Kukla ve Gölge Oyunları Festivali’nde, 12 Kasım 2019 tarihinde Yücel Özdemir’le bir görüşme daha yapmak fırsatını bulduk. Sözü kimden işittiğini sorduk. Notlarına bakıp bir hafta sonra bildireceğini söyledi. 2014 yılında ölen Ünyeli İhsan Akbulut’tan müzenin kurulması sırasında işittiğini ve anlamını öğrendiğini telefonla bildirdi.

Atasözümüzde “bir fındık” tekil değil, çoğul bir ifadedir. Tek fındığı değil, fındık meyvesini ifade etmektedir. Sadece fındık yetiştirerek bir ailenin geçimini sağlayıp varlığını sürdürebileceği gerçeği, böyle bir atasözünün ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sözü; Giresun, Trabzon illerinde de kullanıldığını tahmin ediyoruz.

İşin güzel yanı, fındığın öneminin 19. yüzyılda Ahmet Vefik Paşa’nın yaşadığı dönemde de bilinmiş olmasıdır. Onun 1882 tarihli atasözleri sözlüğünde fındığın aile ekonomisindeki yeri iki sözle belirtilmiştir:

Mal mal fındıktır, ne batar ne yeter. (A. V. Paşa - R. Duymaz, 2005: 180)

Bu atasözü, Tülbentçi’nin ve Albayrak’ın sözlüklerinde “yeter” kelimesinin yerine “biter” fiili ile girmiştir (Tülbentçi, 1977: 408; Albayrak, 2009: 695).

Mal dediğin fındık, bakır dediğin kancık. (A. V. Paşa - R. Duymaz, 2005: 180; Albayrak, 2009: 695)

Fındık gibi soğanın da ev ekonomisindeki önemini, yerini belirten bir deyim vardır: *Bir baş soğanla geçinmek*. Sadece soğan yetiştirip bir ailenin geçimini sağlayabileceğini ifade ettiği gibi, cimri anlamı da vardır. Birinci anlamıyla ilgili doğru hikâyesi şöyledir (Sinan, 2016: 73):

“Eski dönemlerde birçok insanın mal mülk edinme ihtirası yokmuş. İnsanlar, az ile yetinmeyi bilirlermiş. İki çocuklu bir çiftçi, iki üç dönümlük tarlasında sadece soğan yetiştirmiş. Bahçesinin ve yetiştirdiği hem yaş hem de kuru soğanların bakımını ciddiyetle yapmış. O yüzden de onun soğanları bir yıl geç-

se bile kilerde çürümezmiş. İyi para kazanıp geçinirmiş. Soğancıyı kıskananlar ondan; 'Bir baş soğanla geçiniyor.' diye bahsederek alay ederlermiş."

Sözü; "Fındık, yetiştiği yörelerde aile ekonomisinde iş, aş, yakacak ve aydınlanma sağlayan önemli bir meyvedir." anlamıyla atasözü sözlüklerine alabiliriz.

● **Her zaman geçi gelmez, bazan da geçe gelir.**

Elbistanlı araştırmacı, yazar Ali İhsan Kuyumcu'nun kitabında (Kuyumcu, 1995:30) görüp taradığımız belli başlı atasözü sözlüklerinde yer olmadığını görünce incelemeye karar verdiğimiz bir atasözü. "Hayatta her şey planlara, beklentilere uygun şekilde gerçekleşmez. Hayır şer, iyi kötü, olumlu olumsuz, zor kolay daima bir arada bulunur, karşımıza çıkabilir." anlamı uygun düşüyor. Nitekim Kuyumcu da kitabında sözün anlamını, yakın bir ifadeyle şöyle açıklamış: "Her insan yaşamında birtakım beklentiler yaşar. Bu beklentiler her zaman gerçekleşmeyebilir. Bir insan, iş yerine gider, o günkü müşteriyi bekler. Elde edeceği kazancı düşünür. Ancak düşündüğü kadar müşteri gelmeyebilir, beklediği geliri elde edemeyebilir. Bu nedenle her zaman 'geçi gelmez' yani düşünülen, beklenen olmaz; bazan da 'geçe gelir.' Düşündüğünden daha az veya beklenenin hiçbiri gelmeyebilir." (Kuyumcu, 1995: 30)

Dilimizde bu atasözünün eş veya yakın anlamlısı çok sayıda atasözü bulunmaktadır. Bazı örnekleri sıralayalım:

Her vakit fırsat ele geçmez. (Albayrak, 2009: 523)

Her vakit düşüş gelmez. (Albayrak, 2009: 523)

Her vakit kedi kaymak yemez. (Yurtbaşı, 2013: 211)

Her zaman felek insana yâr olmaz. (Yurtbaşı, 2013: 433)

Her zaman gemicinin istediği rüzgâr esmez. (Yurtbaşı, 2013: 212)

Her zaman çiğdem çıkmaz, bazan da küsküç kırılır. (Gaziantep; TDK, 2016: 137)

Her zaman tedbir takdire uymaz. (Eyüboğlu, 1973: 128)

Her zaman keşiş kete yemez. (Merzifon/Amasya; TDK, 2016: 137)

Her gelen su/sel kütük getirmez. (Bitlis; TDK, 2016: 135)

Akan çay her zaman kütük getirmez. (Germencik/Aydın; TDK, 2016: 33)

Bazen teker döner bazen dingil. (Bulancık/Giresun; TDK, 2016: 60)

Papaz her gün/her zaman pilav yemez. (Yurtbaşı, 2013: 212)

Gerede Birinci Avşar köyünden Fehmi Bilen'den damadı Dr. Abdullah Demirci'nin 1998 yılında derlediği atasözü ve deyimlerden birini de zikretmeden geçemeyeceğiz: *Yeri gelir yağ olur, yeri gelir yavan olur.*

Atasözünü; bizim yazımızın girişinde belirttiğimiz kısa, özlü anlamıyla sözlüklere alabiliriz.

Yararlanılan Kaynaklar:

- Ahmet Vefik Paşa, *Müntehabât-ı Durûb-ı Emsâl-Atalar Sözü*, 2. bs., Bursa 1290/1882, (İnceleme,: Çeviri Yazı: Recep Duymaz), Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005, 226 s.
- Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri Sözlüğü*, 7.bs., İnkılap Kitabevi, İstanbul 2013, 486 s.
- Albayrak, Nurettin, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları: 184, İstanbul 2009, 1140 s.
- Eyüboğlu, E. Kemal, *Onüçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, 2 Cilt, Dođan Kardeş Yayınları, İstanbul 1973-1975, 329+528 s.
- Kuyumcu, Ali İhsan, *Elbistan Sokakları*, Elbistan Yazıları: 2, İstanbul 1995, 166 s.
- Parlatır, İsmail, *Atasözleri*, Yargı Yayınevi, Ankara 2007, 574 s.
- Sinan, Ahmet Turan, *Deyimlerin Kısa Hikâyeleri*, Kesit Yayınları, İstanbul 2016, 278 s.
- Tülbentçi, Feridun Fazıl, *Türk Atasözleri ve Deyimleri*, 2. bs., İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1977, 581s.
- TDK, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, (Haz.: Ş. H. Akalın, R. Toparlı, B. T. Aksu), Ankara 2009, Genel Ağ: www.tdk.gov.tr/index.php?option=com:atasözleri&view=atasözleri
- TDK, *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*, 5.bs., (Haz.: M. S. Kaçalın), TDK Yayınları: 279, 331, Ankara 2016, 494 s.
- Üçer, Müjgân, *Atalar Sözü Yerde Kalmaz*, İstanbul 1998, 377 s.
- Yurtbaşı, Metin, *Sınıflandırılmış Atasözleri Sözlüğü*, 11. bs., Excellence Publishing, İstanbul 2013, 722 s.